

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI
IMAM BUKHARI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

Imom Buxoriy saboqlari

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal
Spiritual and educational, scientific-literary journal

№ 4 / 2021

IMOM BUXORIY
XALQARO ILMIY-
TADQIQOT MARKAZI –
YANGI
O'ZBEKISTONNING
YANGI TIMSOLI

Ушбу сонда:

Шовосил ЗИЁДОВ. Китоб савдоси борасида қўлёзмалардаги айрим қайдлар.....	4
Отабек МУҲАММАДИЕВ. Аҳли сунна вал жамоа ақидасини тарғиб этишда “Лубобул калом” асарининг аҳамияти.....	6

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Феруза НИЗАМОВА. Хусрав Дехлавий ижодининг тарихига чизгилар.....	9
Илҳом БЕРДИЯРОВ. Мовароуннаҳрлик фақиҳларнинг асарларида келтирилган молиявий масалалар.....	10
Зебинисо ХУРРАМОВА. Абдушукур Қори Яхшибоевнинг лирик мероси: матний тадқиқ ва таҳлил.....	12
Хуршида НАЗИРОВА. «Хусайн Хоразмий» ҳақида янги мулоҳазалар.....	14
Каромиддин ЖАМАҲМАТОВ. Ҳожи Муҳаммад Шаҳдий ижодининг жанрий таркиби ва унинг ирфоний талқини.....	16
Мавзуна ШЕРОВА. XI-XII асрларда Мовароуннаҳр арабийзабон адабиётидаги дидактика жанри хусусида айрим мулоҳазалар.....	17
Behzod RUSTAMOV. Navoiy tasavvuf va falsafa.....	19
Азиза ҚАЮМОВА. Абу Зайд Муҳаммад ибн Халдуннинг илмий мероси.....	21

НОДИР МАНБАЛАР

Нигора ЮСУПОВА. Бурҳониддин Марғинонийнинг ал-Ҳидоя асари муҳим фикҳий манба сифатида.....	23
Муслим АТАЕВ. “Ал-асъила ва-л-ажвиба”нинг илмий танқидий матнини тузиш тамойиллари.....	25
Акмалхон АКМАЛХОНОВ. Абу Яъқуб Саккокий “Мифтаҳу-л-улум” асарининг қўлёзма нусхалари ҳақида....	27
Баходиржон АЗАМОВ. Ҳаким Термизийнинг “Ал-Амсол минал-китоб вас-сунна” асарининг қўлёзма ва замонавий нашрлари тавсифи.....	28
Йўлдошхон ИСАЕВ. Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асарининг икки нодир қўлёзма нусхаси.....	30
Нодир ҚОБИЛОВ, Ирода ДАУРБЕКОВА. “Саҳиҳул Бухорий”нинг Мақдисий қўлёзма нусхаси”нинг тавсифи...	31
Нигора ХАКИМОВА. Қафол Шошийнинг “Маҳосин” асарида ҳусн ва қубҳ масаласи.....	33
Ферангиз КАЛАНДАРОВА. “Тарихи салотини Манғития”да амирликнинг давлат бошқаруви масалаларининг ёритилиши.....	35
Ильгам САБАНЧИН. Причина написания книги «Аль-Барк аль-Вамид аля аль-Баид аль-Мусамма би-н-Накыд» Ш.Марджани.....	38

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Жамшид ШОНАЗАРОВ. Икки буюк саркарда: Амир Темур ва Йилдирим Боязид.....	39
Фаррух АҚЧАЕВ. Жиззах воҳаси аҳолисининг мотам ва хотира маросимлари хусусида.....	40
Нодира СУЛТОНОВА. Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий жараёнларни амалга оширишда миллий кадрларнинг ўрни.....	42
Дилноза ЖАМОЛОВА. Бухоро жадидларининг “Тарбияи атфол” жамияти ва унинг Истанбулдаги шахобчаси...	43
Алишер САНДИБОЕВ. Шовдор рустоқи ва унинг локализациясига доир янги маълумотлар.....	46
Янгибой ТУРДИМУРАТОВ. XX аср бошларида Сурхон-Шеробод воҳасининг этноиқтисодий тизимида чорвачилик.....	47
Ихтиёр КУШШАКОВ. “Чорчинор” эпитафик ёдгорликлари.....	49
Xurshid JUMANAZAROV. O'zbek xalqining tabobat tarixiga nazar.....	51
Юлдаш ЮЛДАШЕВ. Хива хонлари архиви ва унинг ўрганилиши.....	53
Ахрор ЭШМУҲАМАТОВ. Жиззах воҳаси аҳолисининг “чорва ҳисоби” билан боғлиқ тақвимлари.....	54
Феруз НАРМАНОВ. XX асрнинг 20-30 йилларида маданий-маърифий муассасаларнинг таснифи ва ўзига хос хусусиятлари.....	56

Одилжон ИНОМОВ. Қовунчи маданияти аҳолисининг тили масаласи.....	58
Ахмаджон ХУДАЁРОВ. Ўзбекистонда солиқ тизимини тубдан янгилаш борасидаги давлат сиёсати, унинг ҳуқуқий-меъёрий асослари ва институционал тизимининг вужудга келиши.....	61
Ғайрат ХАМРАЕВ. Қушбеги лавозимининг Бухоро амирлиги бошқарув тизимида тутган ўрни хусусида.....	63
Бахтиёр РИЗАЕВ. Миграция населения в ближнем и среднем востоке VII-XVI века.....	64
Фируза ШИРИНОВА, Саодат ҲАМРОЕВА. Тарихий Манғит амирлари давлатчилиги: ворисийлик ва замонавийлик.....	65
Нафиса ВАЛИЕВА. Ислом мактаблари. Совет ҳукуматининг ислом маданияти ва эътиқоди борасидаги сиёсати.....	68

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Адхам АШИРОВ. Ислом динида сувга муносабат.....	69
71..... علوم الوحى والعلوم الإنسانية . ادأدهم تمام فراج .	
Мухтор НАЗИРОВ, Мейербек ЕРГАШБАЕВ. Замонавий халқаро муносабатларда мусулмон дунёсининг ўрни.....	73
75..... سالم عينوللين . شبهة عدم التخریح للإمام أبى حنيفة في الكتب الستة والرد عليها .	
Иргаш ДАМИНОВ. Мўътазилийлик ақидаси: шаклланиши, ёндашувлар.....	78
Ro'zimuhammad TO'XTASINOV, Dilovar SULTONOVA. Movarounnahr fiqh manbalarida ayollarning ziyatlanish me'yorlari.....	80
Sa'dulla BOVOXODJAYEV. Sharqda hadissunoslik ilmining yuzaga kelishi.....	81
Гулноза АЛИЖОНОВА. Ризоуддин ибн Фахриддиннинг “Кутуби ситта ва муаллифлар” асарида ҳадис тушунчаси ва илмининг ёритилиши.....	83
Алоуддин НЕМАТОВ. Мотуридийлик таълимоти ривожига ҳисса қўшган хитойлик тўрт шайхулислом.....	85
Шукрулло ЖЎРАЕВ. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний асарларида диний бағрикенглик масаласи.....	87
Малика ТЎХТАЕВА. Ўрта Осиёда Биринчи Ренессанс даври амалий санъатини XX аср санъатшунослари томонидан ўрганилишининг баъзи жиҳатлари.....	89
Жонибек ЖУМАЕВ. Мустақиллик арафасида диний-маърифий соҳа трансформацияси.....	92

ИЖТИМОЙ ИНСТИТУТ

Рустам ШОДИЕВ, Дилрабо АМРИДИНОВА. Жадидик таълимотининг комил инсон тарбиясидаги аҳамияти.....	94
Машҳура РАШИДОВА. Миллий маънавиятимиз тараққиётида қадриятлар ўрни.....	95
Элёр АЛИМКУЛОВ, Раъно УРАЗОВА. Жаҳон динлари миқёсида ой рамзи.....	97
Jaxongir PULATOV. Barqaror taraqqiyot kontekstida inson taraqqiyoti konsepsiyasi.....	99
Mohira ABDULLAYEVA. O'zbekiston hududida bag'rikenglik va vijdon erkinligining ta'minlanishining tarixiy ildizlari.....	100
Xabibullo SADIBAKOSEV, Sirojiddin ABDUVOITOV. Yangi O'zbekiston tashqi siyosatining xalqaro munosabatlar tizimidagi ro'li va istiqbollari.....	104
Хонзода МАДАЛИЕВА. Христианликда муқаддаслик феноменига муносабат-троица.....	106
Жаҳонгир АЛЛАБОЕВ. Меҳнатдан бегоналашувнинг жамият тараққиётига таъсири.....	107
Лола КАРИМОВА. Абдурахмон Жомийнинг рашҳаларида инсон масаласи.....	109
Маҳмуд ДЕҲҚОНОВ. Маҳалла ва оилани ижтимоий ҳимоялашда фуқаролик жамиятининг ўрни.....	110
Natalya RADJAROVA. Gender tengligi insonning rivojlanish barqarorligining omili sifatida.....	111
Илҳом РИЗАЕВ. Ижтимоий тизимни эркинлаштириш ва жамият тараққиёти.....	113
Алишер ТОЖИЕВ. Ўзбекистоннинг туризм соҳасидаги имкониятлари.....	116

Лазизахон АЛИДЖАНОВА. Ўрта асрларда христианлик таълимотининг тиббиёт ва вабо касаллигига муносабати.....	117
Хосият МУЛЛАЖАНОВА. Тарихий онг ва хотира миллий ўзликни англашнинг омили.....	119
Мирзо ИХТИЁРОВ. Давлат бошқаруви жараёнида телеканалларда ёритиладиган муаммоларнинг фалсафий таҳлили.....	121
Тоҳир ЭВАДУЛЛАЕВ. Зиёрат туризми – туризмнинг энг истиқболли ва манфаатли йўналиши.....	123

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Соҳибназар КАРИМОВ. Тасаввуф фалсафасида комил инсон масаласи.....	126
Шухрат БОЗОРОВ. Аҳмад Дониш илмий меросининг фалсафий аҳамияти («Наводирул вақое» асари мисолида).....	128
Санжар МУРАДОВ. Фаридуддин Аттор асарларида илм ва маърифат тушунчаларининг фалсафий таҳлили.....	130
Мирзоулуғ МАМАСАЛИЕВ. Соҳибқирон Амир Темурнинг давлат бошқарувидаги фалсафий-ахлоқий масалалар.....	131
Мансур ВАХАБОВ. Тарғибот ва ташвиқотнинг генезиси ва эволюцияси.....	133

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

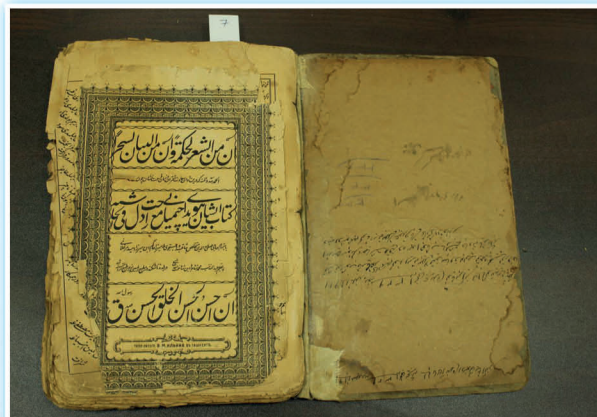
Улуғбек ЯЗДОНОВ, Соҳиба ЯЗДОНОВА. Ўзбекистонда таълим тараққиёти: режалар, марралар, муаммолар.....	135
Saida YULDASHEVA. Innovatsion fikrlash va tanqidiy fikrlashning ta'limdagi o'rni.....	136
Lola XASANOVA, Marg'uba MURATOVA. Yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytirish imkoniyatlariga doir fikr-mulohazalar.....	137

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Батырбек ХАШИМОВ. Интернетнинг илмий соҳадаги ўрни.....	139
--	-----

БИР ҲАДИС ШАРҲИ

Расулulloҳ қайтарган уч амал.....	140
-----------------------------------	-----

билан инсон яхши ва ёмонни (хусн-қубх) ёки фойдали ва зарарли томонларни танлаш қобилиятига эга. Инсон ўзининг хоши-истаклари, иштиёқи ва кутган нарсаларига эришиш йўлида бошқаларга нисбатан адолатсиз бўлиши мумкин, адолатсизлик қилиш орқали жиноят содир этиши ва шахсларро тартибни бузиши мумкин. Чунки одамлар бу борада турли хилдаги мойиллик, қудрат ва иродага эга.

Инсонлар доимо ризқини ва дунёвий истакларини топиш, қондириш учун ўзаро рақобатда, улар Аллоҳ ўрнатган чегарадан ўтиб, шайтонга эргашиши мумкин. Умуман олганда, у (инсон) зарарли нарсаларнинг қисқа муддатли лаззатига алданиб қолиши мумкин ва сабр-тоқат билан эришиладиган катта мукофотлар ўрнига ўз нафсига муносиб тарзда қисқа муддатли истакларни танлаши мумкин. У абадий дунёнинг саодатини унутиб, ўткинчи дунёнинг вақтинчалик шахватига ғарқ бўлиши мумкин. Шу сабабли Аллоҳ инсонларни яхшилик ва ёмонлик (хусн ва қубх) ўртасидаги танловларида уларни эътиборсиз қолдирмайди ва Ўзининг ваъдалари, таҳдидлари, огоҳлантиришлари ва хушxabарлари билан одамларнинг

хатти-ҳаракатларига чегара қўяди. Бундан ташқари, Аллоҳ инсонга ўзини зарарли нарсалардан ҳимоя қилиши ва уларга қарши курашиши учун ирода кучини берган. Шундай қилиб, Аллоҳ одамларга ўз хошишларига кўра аниқ қарор қабул қилишларига ёрдам бўлиши учун уларга яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги танловда юзага келадиган барча оқибатларни пайғамбарлар орқали маълум қилди” [5:539-540].

Қафол Шоший китобининг кириш қисмида қуйидагиларни ёзади: “Табиийки, инсон ўзини, оиласини ва яқинларини ёмонликка дуч келиб, зарар кўришини истамайди. Имтиҳон жойи бўлган бу дунёда, Аллоҳ таоло одамларга бузғунчилик, талончилик ва бир-бирларини ноҳақ ўлдиришнинг олдини олиши учун зарур барча фойдали, чиройли ва фазилатли хатти-ҳаракатларни шариат орқали ўргатади ва уларни бу зарарлар ва ёмонликлардан ҳимоя қилади” [5:17].

Ўқорида келтирилган таҳлилларга кўра Қафол Шошийнинг асарларида “хусн” ва “қубх” масаласи тўлиқ ашъарийлик қарашлари асосида ёритилган. Бу эса “Маҳосин” асари мўътазиллий ақидасидан йироқ ҳолда ёзилганини исботлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ибн Манзур. Лисон ал-араб. – Қоҳира.: Дарул маориф, 2007.
2. Низомуддин Шоший. Усулуш Шоший. – Карачи.: Мактабатул бушро, 2008.
3. Низомуддин Шоший. Усулуш Шоший. // Таржима ва изоҳлар муаллифи: А.Аҳмадалиев // ўзбек тилига академик таржима. – Т.: Мовароуннахр, 2016.
4. Тожуддин Субкий. Табақот аш-шофеъийя ал-қубро. // Таҳқиқ муаллифи: Маҳмуд Муҳаммад Тонаҳий. – Қоҳира.: Дар иҳя ал-кутуб, 3-жилд, 1918.

5. Қафол Шоший. Маҳосин ал-шариа. // Таҳқиқ муаллифи: Али Самак. – Ливан.: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 2007.
6. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Тарж. ва изоҳлар муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Т.: Sano-standart, 2021.
7. Mehmet Emin Maşalı. Kaffâl eş-Şâşî ve Kur'an-Yorum Anlayışı. – Ankara.: Otto Yayınevi, 2016.
8. Müntheha Maşalı. Fikhi Hükümlerde Hikmet Boyutu – Kaffâl eş-Şâşî Örneği. – Ankara.: Hermes Ofset, 2016.
9. TDV İslâm Ansiklopedisi. İlyas Çelebi. Hüsün ve Kubuh. – İstanbul.: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 19-cilt, 1999.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақола Қафол Шоший қўллаган “маҳосин” атамасининг илмий таҳлилига бағишланади. Аллома шариатнинг барча буйруқлари яхши ва чиройли эканини ифода этиш учун “маҳосин” истилоҳини қўллаган, мақолада бу тушунча батафсил очиб берилади. Таянч сўзлар: усул ал-фиqh, хусн ва қубх, Маҳосин ал-шариа, Қафол Шоший.

♦ **Annotation:** This article is dedicated to the analysis of the term “mahasin” used by al-Qaffal al-Shashi. The concept that the term “mahasin” has been used by the scholar to express that all the commandments of the Sharia are good and beautiful is explained in the article. Key words: usul al-fiqh, husn wa qubh, Mahasin al-Sharia, al-Qaffal al-Shashi.

♦ **Аннотация:** Данная статья посвящена научному анализу термина «махасин», используемого Каффалом Шашием. Термин «махасин» был использован ученым, чтобы выразить, что все заповеди шариата хороши и прекрасны, и эта концепция подробно объясняется в статье. **Ключевые слова:** усул аль-фиqh, хусн и кубх, Махасин аш-шариа, Каффал Шаший.

"ТАРИХИ САЛОТИНИ МАНҒИТИЯ"ДА АМИРЛИКНИНГ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

ФЕРАНГИЗ
КАЛАНДАРОВА
БухДУ кафедра
ўқитувчиси

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида Бухоро амирлигида ўзига хос маъмурий – бошқарув тизими мавжуд эди. Бу бошқарув тизими амирликнинг XVIII асрда мавжуд тизимидан деярли фарқ қилмаган. Баъзи олий давлат лавозимларини ҳисобга олмаганда, амирликнинг маъмурий бошқарувида кўп асрлик анъаналар давом этган*. Бухоро амирлигининг давлат бошқаруви ҳақида маълумот берувчи фундаментал асарлар жуда кам**. Шундай бўлса-да, биз бу ҳақдаги маълумотларни маҳаллий ва чет эл манбаларини таҳлил қилиш жараёнида топишимиз мумкин.

Шундай маҳаллий манбалардан бири, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошида Бухорода яшаб ижод этган Мирзо Абдулазиз Сомий (1938-1908)нинг “Тарихи Салотини манғития” (Манғит амирлари тарихи) асари ҳисобланади. Асарни таҳлил қилиш жараёнида Бухоро амирлигининг нафақат сиёсий ҳаётини, балки давлат бошқарувида оид баъзи қимматли маълумотларни ҳам қилиб олишимиз мумкин.

Асарни ўқиш жараёнида қуйидаги лавозимлар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошида ҳам мавжудлиги ва уларнинг давлат бошқарувидаги ўрни аниқлашади. Булар:

- қушбеги
- девонбеги

- иноқ
- парвоначи
- қози ал-қуззот
- эшиқоғабоши
- оталиқ
- нақиб
- мирохўр
- тўқсабо
- шиғовул
- додхо каби давлат лавозимларидир.

Шуни ҳам белгилаб ўтиш керакки, амирликдаги давлат лавозимларини ва амалдорларга берилган унвонлар

* XVII асрнинг биринчи ярмида энг олий давлат амалдори нақиб, XVIII асрда оталиқ, XIX-XX аср бошларида қушбеги бўлган.

** Шундай асарлардан бири Мирзо Баъди Девоннинг “Мажмаъ ал-арқом”и бўлиб, у XVIII асрда ёзилган ва асарнинг илова қисмида амирликдаги лавозимлар ва уларнинг вазифалари аниқ қилиб ёзилган

ни бир-биридан фарқлаш лозим. ТСМ***да келтирилган шаҳар ҳокимларининг унвонлари бунга мисол бўла олади. Ҳокимларнинг турли хил унвонлари бўлса-да, улар фақат бир вазифани, яъни шаҳарни маъмурий-ҳудудий бошқариш вазифасини амалга оширишган. Мисол тариқасида ТСМ да ҳокимлар қуйидаги унвонлар билан тилга олинган:

- Бобобекбий додҳо – Шахрисабз ҳокими
- Жўрабекбий додҳо – Китоб ҳокими
- Ёдгор парвоначи – Нурота ҳокими
- Каримқулбий иноқ – Шеробод ҳокими
- Қутлибой бий – Ўратепа ҳокими
- Раҳмонқул парвоначи – Ҳисори Шодмон ҳокими
- Шерали иноқ – Самарқанд ҳокими.

Уларнинг турли унвонда бўлиши олдинги фаолияти билан боғлиқ. Яъни, ҳокимлар маълум бир шаҳар ҳокимлигига тайинланишдан олдин номларига қўшиб ёзилган унвонда фаолият кўрсатган ва кейинчалик ҳам аскарият ҳолларда қайси лавозимда фаолият кўрсатмасин, шу унвон билан қақирилган.

Рус тадқиқотчилари амирлик амалдорларининг баъзи унвонларини санаб, уларни Россия империяси ҳарбий унвонлари билан таққослашади:

- мирохўр – капитан;
- тўқсоба – подполковник;
- эшикоғабоши – полковник;
- иноқ – генерал-лейтенант;
- парвоначи – генерал
- бий – бригадир.

Юқори табақа вакилларининг аъзоларига иноқ унвони берилмаган. Улар тўғридан-тўғри ундан юқорироқ, яъни парвоначи унвонини олишган [1:239].

Манбаларда ёзилишича, амирликда давлатнинг мутлақ ҳукмдори амир бўлса-да, қуйидаги тўрт лавозим эгаси амирнинг суянчи бўлган:

1. Оталиқ – (ота ўрнида ота) унинг вазифаси Зарафшон дарёсининг сувларини Самарқанддан Қоракўлга адолатли ва тенг тақсимлашдан иборат бўлган;

2. Девонбеги – бутун мамлакатда хирож (ер солиғи) устидан назоратни ўрнатган. Девонбеги хирождан йиғилган пул кўринишидаги солиқларни меҳтар (давлат омборхонаси хизматчиси)га додли махсулотларни натура кўришида амлоқдорларга топширган. Қоракўлда сувдан фойдаланиш устидан назоратни ҳам буюк девонбеги амалга оширган;

3. Парвоначи – ҳукмдорнинг фармонлари ва ёрликларини буюк амирлар ва амалдорларга етказган. Шунингдек, у хонликда истиқомат қилиб келаётган араблар устидан назоратни ҳам амалга оширган;

4. Додҳо – унинг вазифаси фуқароларнинг арзу додларини ҳукмдорга етказиш ва олинган жавобни қайтиб фуқароларга айтишдан иборат бўлган [2:137-153].

Юқорида санаб ўтилган амалдорлардан фақат девонбеги бошқа амалдорлардан фарқи равишта саройдан от устида чиқиб кетиши мумкин бўлган. Қуйидаги тўртта лавозим эса ҳукмдор саройидан отда чиқиб кета олмаганлар. Булар:

- эшикоғабоши – ҳукмдор остонасининг бош кўриқчиси бўлиб, шу билан бирга, у Шопурком туманини ҳам бошқарган.
- чиғатойбеги – чиғатой уруғининг бошлиғи бўлиб, Амиробод туманини бошқарган;

– тўқсоба – озиқ-овқатни ҳукмдор олдига қўйиш унинг зиммасида бўлган;

– мирохўри калон – амир ҳузурда туриб, унинг ўнг ва чап томонида бўлаётган воқеаларни кузатиб турган [2:137-153].

Қадимдан шундай қоида бўлганки, эшикоғабоши лавозимини эгаллаш ҳуқуқи 3та улус вакилида бўлган. Булар дўрмон, қушчи ва найман. Агар улар орасида лавозимга лойиқ инсон топилмаса, бундай ҳуқуқ бўйроқ, қиёт ва хитой уруғи вакилларига ўтган [3:399].

Мирохўр амир отхонасининг бошлиғи ва назоратчиси бўлган. Айнан мирохўрдан бошлаб юқори лавозимдаги амалдорлар ҳукмдор саройига отлик кириши мумкин бўлган. Ундан қуйида турувчи амалдорлар саройга пиёда киришлари шарт

бўлган [4:78].

Иноқнинг вазифасига амирнинг муҳри жойлашган қутичани кўриқлаш кирган. Амирнинг номига элчилар ёки бошқалар юборган ҳар қандай мактуб аввал иноқнинг номига келиб тушган. Иноқ мактубни очган ва ҳукмдорнинг ишораси билан уни муншига топширган. Мунши эса ўз навбатида мактубни баланд овозда ўқиб эшиттирган [5:98].

Тўқсоба эса ўз навбатида амир ҳузурда хизмат қилувчи амалдор бўлиб, XVIII асрда унинг асосий вазифаси озиқ-овқат ва ичимликларни сарой хизматкорлигига тайёрлаб беришдан иборат бўлган [5:99]. Шунингдек, тўқсоба Харконруд туманини ва унинг сув тақсимотини назорат қилган. Аммо XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида тўқсоба асосан ҳарбийларга берилдиган унвонга айланиб қолади. Хаников Н. ўзининг "Описание Бухарского ханства" асарида ёзишича "туғсоба" ҳарбий унвон бўлиб, у манғитлардан бўлган аскарга берилса, унга яшил рангдаги туғ**** берилган. Агар тўқсоба бошқа уруғга мансуб бўлса, амирнинг кўрсатмасига биноан бошқа рангдаги туғ берилган [6:185].

ТСМда тилга олинган мансаблардан яна бир шиғовулдир. Шиғовулнинг ҳам ўзига хос вазифа ва мажбуриятлари бўлган. Амирликдаги кўпгина амалдорларнинг вазифаси вақт ўтиши билан ўзгариб турса-да, шиғовул бундан мустаснодир. XVIII асрнинг биринчи ярмига оид Маҳмуд ибн Валининг "Бахр ул асрор" асарида ёзилишича, бошқа мамлакатлардан келган элчилар, туман ҳокимлари, қабила ва улусларнинг бошлиқларини қабул қилиш қоидаси ва одати қуйидагича бўлган: Биринчи навбатда шиғовул олдинга чиқиб, элчини, унинг илтимосини ва келтирилган совғалари билан таништиради. Кейин эса бир неча қадам орқага чекиниб, элчининг саломини етказиб, уни қабул қилишни сўрайди. Агар элчи обрўли амирлардан бири бўлса, унда икки амалдор, масалан парвоначи ва тўқсоба элчининг ёнига икки томондан яқин келишиб, уни тахт ёнига келтиради. Ҳукмдорнинг қўли элчининг елкасига теккандан кейин, худди шундай қилиб уни аввалги жойига келтириб қўйишади. Шундан сўнг ҳукмдор элчига ўнг ёки чап томондан ўтиришни айтади. Элчи ўтириб олгач, ундан бирор фикр сўралмаса, у гапирмайди [3:396].

XIX асрда ҳам шиғовул – сарой ичида хизмат қилувчи амалдорлардан бўлган. Шиғовул саройга ва амир ҳузурига таширф буюрганларга амир билан муомала қилиш, унинг ҳузурда ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақида қисқа маълумотларни берган. Улар амирга таништирилгач, амир билан саломлашилган: руслар ҳарбийчасига, мусулмонлар эса саждага бош қўйган каби [7:30].

А.Татаринов ўзининг "Семимесячный плен в Бухарии" мемуар асарида ёзишича, шиғовул саройдан ташқарида яшаган. Эрталабки бомдод намозидан сўнг шиғовул саройга йўл олган ва бошқа амалдорлар билан биргаликда ҳукмдорнинг буйруқларини бажариш учун шай турган. Амалдорлар саройдан уйга кечки намоздан олдин қайтишган. Келган барча элчиларнинг таъминоти шиғовулнинг бўйнида бўлган. Бунинг эвазига унга хазинадан маълум миқдорда мовш тўланган. Бъзан эса доимий даромади шиғовулга тегадиган қишлоқлар ҳам эҳсон қилинган. Муаллифнинг ёзишича: "Айтишларича ҳар бир чет элликка маълум миқдорда пул ажратилган, энди эса унга ўзгартириш киритилди. Бу ўз навбатида давлат харажатларини сезиларли даражада камайтирди" [7:32].

Татаринов шиғовул ҳузурда бўлган вақтда, у билан бирга Худоёрхон ва Алимқулдан, Хива, Афғонистон, Шахрисабз ва бошқа ўлкалардан келган элчилар амалдорнинг уйида яшашган. Унинг ортида яна бир ҳовли бўлиб, унда шиғовулнинг оиласи яшаган. Бундан келиб чиқадики, элчилар ва чет эл фуқаролари сони қанча бўлмасин, амалдор уларнинг барчасини таъминотини ўз ҳисобидан қоплаган.

Мирзо Сомий давлат бошқаруви ҳақида гапирар экан, амир Абдулаҳад (1885-1910) даврида амирлик ҳокимияти икки кишининг қўлида бўлганини таъкидлайди. Булар, қози Мулло Мир Бадриддин ва Остонақулбий қулли-қушбеги. Шунингдек, асарда уларнинг ҳар бирининг вазифаси санаб

*** Тарихи салотини манғития кейинги ўринларда ТСМ бўлиб келади (Муаллиф).

**** Туғ – учига отнинг ёли ўралган, узун тахтадан ясалган таёқ бўлиб, туркий халқларда у ҳокимият рамзи ҳисобланган.

ўтилади. Жумладан, қозикалонга қозилар ва раисларни лавозимига тайинлаш, фатво чиқариш, аминана (солиқ тури)ни йиғиб олиш, вақфларни бошқариш, етим-есирларнинг мулкни сақлаш ва қўриқлаш, савдо расталари, карвонсаройлар ва дўконларнинг қурилиши, эски вақф биноларини таъмирлаш кабилар топширилган.

Кушбегининг вазифасига эса давлат хазинасини ва омборларни тартибда сақлаш, давлатнинг ерлари ва мол-мулкни тасарруф этиш, вилоятлардан закот ва бошқа солиқларни йиғиш. Ҳеч бир маъмурий ёки иқтисодий иш унинг фикри ва маслаҳатисиз амалга ошмаган. Мирзо Сомий кушбегининг давлатдаги қудратини халифа Хорун ар-Рашид давридаги Жаъфар Бармоқ ҳокимиятидан ўн карра кўпроқ бўлган деб тақидлайди [8:123].

Кушбеги ҳақида батафсилроқ маълумот берадиган бўлсак, ҳақиқатдан ҳам у XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошида амирликдаги энг юқори давлат лавозими бўлган. XVII-XVIII асрларда мазкур лавозим қўйи поғоналарда турган бўлса-да, кейинчалик давлатнинг бош вазири даражасигача кўтарилган.

Шарқшунос А.А.Семёновнинг фикрича, XVIII асрда кушбеги хонликдаги олий лавозим бўлмаган. Буни Муҳаммад Юсуф Муншининг "Тарихи Муқимхони" ва Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг "Убайдуллонома" асарида ҳам кўришимиз мумкин. Бир вақтлар Убайдуллохон (17102-1711) кушбеги лавозимини буюк иноққа тақдим этиб (Турақулбийга), бу икки лавозимни (кушбеги ва иноқ) бирлаштирган. А.А.Семёнов: "Балки ўша пайт биринчи марта кушбеги сўзига арабча "қулли" – барча (кушбегийи қулл – олий кушбеги), кейинчалик амалдорнинг аҳамиятини ошириш мақсадида, хоннинг хоҳишига кўра қулл қўшимчаси сўзнинг бошида, яъни қулл-кушбеги тарзида айтилган ва бу олий лавозим манғитлар ҳукмронлигининг охирига қадар давом этган" [3:139], дейди.

Кушбегининг қайси миллатга мансублиги тўғрисида баъзи бир мулоҳазалар ҳам мавжуд. Масалан унинг айнан форс, яъни эроний миллатига мансуб бўлиши кераклиги баъзи манбаларда учрайди [1:239]. Уларда айтилишича, бу одат XVII асрдаёқ пайдо бўлган. Бунга сабаб Бухоро амирлари дастлаб амирликда қариндош-уруғлари, оиласи бўлмаган, собиқ қуллардан бўлган инсонни кушбеги лавозимига тайинлашган. Бунинг асосий сабаби олдин қул бўлган инсон ўз мансабини суиистеъмол қилмасдан, содиқлик билан хизмат қилади деган фикр эди. Бу борадаги дастлабки тажрибалар омадли бўлган. Яъни Хуросондан келтирилган форс болалари озодликка эришгач, амирга содиқлик билан хизмат қилишган. Аммо, кейинчалик улар ҳам оилали бўлишган ва қариндошлик алоқалари кучайган. Ле-

кин кушбеги лавозимига эроний шиалардан тайинлаш одати йўқолмаган [9:139].

Амирликнинг охириги кушбегилари ўз қариндош-уруғларига амирликнинг юқори лавозимларини тақдим этишган. Эроний форсларнинг амирликдаги ҳокимиятига қарши турувчи куч бу ўзбек, аниқроғи манғит амалдорлари бўлган. Улар ўртасидаги курашнинг яққол юзага чиққанини 1910 йилда Бухорода бўлиб ўтган суннийлар ва шиаларнинг можаросида кўришимиз мумкин [10:30].

Мирзо Сомий Бухоро амирлигида кушбегилар иккита бўлганини айтади. Жумладан, асарнинг амир Абдулаҳад ҳукмронлиги баён қилинган бобида у "байт"***** келтиради. Унда қайд этилишича шаҳар қозиси, иккита кушбеги ва ҳукмдорга фуқаролар мурожаат қилганда, уларнинг биринчиси (қози)ни "умидгоҳ", иккинчисини "соҳиби давлат", учинчисини "мавро" (ҳомий) дейишган. Мирзо Сомийнинг "Бир қинга икки пичоқ сифмайди, бу ерда эса бир қинга тўрт пичоқ сиққан", деб ёзганидан қози ва кушбегининг малакат бошқарувида деярли амир билан бир қаторда турганини кўришимиз мумкин [8:117].

Амирликда кушбегиларнинг иккита бўлганини бошқа манбалар ҳам тасдиқлайди. Улар "кушбегийи боло" ва "кушбегийи поён" бўлиб, биринчисига давлат ишлари буюрилган бўлса, иккинчиси ҳарбий юришлар вақтида лашкарбоши этиб тайинланган [11:27]. Агарда уларнинг фаолияти қониқарли бўлмаса, улар вақти-вақти билан ўрин алмашиб туришган.

"Кушбегийи поён"нинг вазифасига оид малумотлар турли-туман. Баъзи манбаларда у амирликнинг ташқи сиёсатини назорат қилиб, Петербургга элчи сифатида юборилган дейилса [12:31], бошқаларида эса у давлатнинг бош закотчиси (закот йиғимини назорат қилган) ва девонбеги унвонида бўлган. Бекликларнинг барча девонбегилари Бухоро девонбегисига, яъни қўйи кушбегига бўйсунган дейилади [13:46]. Бу фикр Муҳаммад Али Балжувонийнинг "Кушбеги олдин девонбеги мансабига мушарраф бўлмоғи лозим бўлиб, шунда кушбеги бўлишга лойиқ саналган" [11:27], деган фикрини исботлайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида Бухоро амирлигининг ўзига хос давлат бошқарув тизими бўлган. Асарда тилга олинган барча унвон ва лавозимлар таҳлили шуни кўрсатадики, амирликда турли унвондаги амалдорлар хизмат қилган ва уларнинг аниқ белгиланган вазифалари бўлган. Вақт ўтиши билан баъзи амалдорларнинг вазифалари ўзгариб турса-да, аксариятиники ўзининг асл моҳиятини сақлаб қолган. "Тарихи салотини манғития"да келтирилган воқеаларнинг таҳлили эса амирликнинг давлат бошқарувида оид малумотларини бойитишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Логофет Д.Н. Бухарское ханство - под русским протекторатом. – С-Петербург. 1911.
2. Семёнов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об их обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. 1948. –Т. V.
3. Бартольд В. В. Сочинения Том II. часть 2. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVIII веке. –М.: Наука, 1964.
4. Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. –С-Петербург, 1887.
5. Мирза Бади Диван. Маджмаъ ал-аркам (предписания фиска) приёмы документации в Бухаре XVIII в. / Факсимиле рукописи. Введение, перевод, примечания и приложения А.Б. Вильдановой. – М.: Наука, 1981.
6. Хаников Н. Описание бухарского ханства. –Санкт-Петербург. 1843.

***** ТСМда Сомий муҳим тарихий шахслар ёки саналарга бағишлаб байтлар ёзган.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Мирзо Абдулазим Сомий қаламига мансуб бўлган "Тарихи салотини манғития" асарида Бухоро амирлигининг XIX асрнинг охири XX асрнинг бошидаги давлат бошқарув аппаратида оид маълумотлар таҳлил қилинади. **Таянч сўзлар:** кушбеги, девонбеги, иноқ, парвоначи, эшиқогабоши, оталиқ, тўқсабо, шиговул.

♦ **Аннотация:** В статье анализируются сведения о государственном управлении Бухарского эмирата в конце XIX - начале XX веков в произведении Мирзо Абдулазима Сомий «Тарихи салотини манғития» (История мангитских государей). **Ключевые слова:** кушбеги, диванбеги, инак, парваначи, ишикагабаши, аталык, туксабо, шигавул.